

Sjećanje na zagrebačku sinagogu: praznina koju (ne) osjećamo?

Remembering the Zagreb Synagogue: A void we (don't) feel?

Ines Siuc

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Etnologija i kulturna antropologija; Judaistika, 1. godina diplomskog studija

isiuc@ymail.com

SAŽETAK

Rad nudi kratak pregled povijesti sinagoge u Praškoj ulici od njene izgradnje do uništenja, te se osvrće na načine na koje se pripadnici židovske zajednice i građani grada Zagreba sjećaju iste. Sjećanje u ovom radu pokazuje se u umjetničkim praksama, te u iskazima Židova u Zagrebu koji nude heterogen pogled na sinagogu kao mjesto pamćenja na uništenu zajednicu, mjestu gdje se jasno ogleda (ne)vidljivost židovske zajednice u Zagrebu nakon Drugog svjetskog rata, te mogućnosti za budući rast zajednice.

Ključne riječi

zagrebačka sinagoga, Židovi u Zagrebu, židovstvo, mjesta pamćenja, umjetničke prakse komemoracije

ABSTRACT

This paper provides a short overview of the history of the synagogue in Praška street in Zagreb, starting from its construction to its demolition, and looks at how members of the Jewish community and citizens of Zagreb remember the synagogue. In this paper, memory is demonstrated in art practices and in testimonies of Jews in Zagreb, which provide a heterogeneous view on the synagogue as a place of remembrance of a destroyed community, a place in which the (in)visibility of Zagreb's Jewish community after the Second World War is clearly shown, and as a possibility for future growth of the community.

Keywords

the Zagreb synagogue, Jews in Zagreb, Judaism, places of remembrance, commemorative art practices

Uvod

Zagrebačka sinagoga nalazila se u Praškoj ulici 7 od otvorenja 1867. godine do njenog rušenja 1942. godine. Zbog okolnosti pod kojim je srušena, zagrebačka sinagoga danas je jedan od simbola stradavanja Židova tijekom Drugog svjetskog rata. Rad polazi od ideje da je srušena sinagoga u Zagrebu nekada bila simbol bogatstva židovske zajednice, a sada je njena bivša lokacija praznina u samome centru grada Zagreba. Vođena tom mišlju, upustila sam se u istraživanje sjećanja na sinagogu koja je nekada stajala u Praškoj ulici. Osnovna pitanja pri tome bila su mi kojim se praksama prvenstveno židovske zajednice sjećaju sinagoge, ali i sjećaju li se oni koji nisu dio tih zajednica, te utječe li to na njihovu percepciju samih sebe. Srušenu sinagogu smatrala sam simbolom zajednice kakva je bila i koje više nema, ali i simboličkim te materijalnim mjestom mogućnosti za pregovaranje identiteta danas. Rad tako pokušava obuhvatiti prakse kojima se židovske zajednice sjećaju, od komemoracija do izloženih slikovnih prikaza, sinagoge. Osim židovskih zajednica u Zagrebu, pretpostavka je bila da sjećanje živi i među nežidovima. Ta je misao nastala iz čestih medijskih natpisa o planovima za Prašku ulicu, odnosno bivše mjesto sinagoge. Zbog opsega rada izostala je analiza medijskih članaka, ali sjećanje je obuhvaćeno kroz iskaze zagrebačkih židovskih zajednica, posebno rabina tih zajednica, i kroz iskaz arhitekta i umjetnika Antonija Grgića, autora ideje prostorne intervencije iscrtavanjem sjene sinagoge. Zanimalo me kako zajednice tretiraju prostor sinagoge te postoji li razlika u njihovom pristupu navedenom prostoru. Zasebnu je problematiku postavljalo pitanje postaje li mjesto na kojem je bila sinagoga danas mjesto sjećanja i mjesto upisivanja ili pregovaranja identiteta židovskih zajednica. U sklopu toga, umjetnički performans prikazuje kako se sjeća umjetnik te kako umjetnost može prenositi sjećanje na pojedinačnoj razini, neovisnoj ali neodvojivoj od one kolektivne.

Osim samoga sjećanja na sinagogu, smatram kako je danas upražnjeno mjesto sinagoge pokazatelj kako upravo nevidljivost može skrenuti pozornost na zajednicu i tako je, paradoksalno, učiniti vidljivom. Praška ulica dio je strogog centra grada, stoga se praznina upravo na tom mjestu doima nelogičnom. Preostala rupa u prostoru tako navodi ljude da se zapitaju što nedostaje. Ta (ne)vidljivost bit će naznačena kroz cijeli rad. Kroz rad ću pokušati pokazati na koje se načine održava sjećanje na sinagogu, odnosno na to gdje ono postoji i na koji način, te komu je to bitno.

Podatci korišteni u radu prikupljeni su polustrukturiranim intervjuima, kvalitativnom metodom uvriježenom u etnološkim i kulturnoantropološkim istraživanjima. Korištena literatura dolazi iz područja povijesti, sociologije i etnologije i kulturne antropologije kako bi se temi pristupilo interdisciplinarno i sveobuhvatno. Tako članci Naide Michal Brandl služe kako bi ponudili povijesni okvir u kojem je sinagoga nastala i nestala. Etnološki i kulturnoantropološki teorijski okvir u proučavanju mjesta i prostora prikazan je kroz rad Sethe Low i domaćih antropologinja, Valentine Gulin Zrnić i Jasne Čapo. Mjesta sjećanja shvaćam prema teorijskim postavkama Pierrea Nora, a teorijska utemeljenja o umjetničkim praksama u službi sjećanja preuzela sam od Ann Rigney i Karen Till te Edward Simpsona i Malathi de Alwisa.

Praška ulica 7 kao mjesto pamćenja

U ovome radu sjećanju na sinagogu pristupam kao sjećanju vezanom podjednako za zajednicu i mjesto. Pri tome mjesto definiram u duhu takozvanog «prostornog obrata»; mjesto kako ga shvaćaju Čapo i Gulin Zrnić, kao «analitički potentan: kada ga se definira kao kulturnu konstrukciju, otvaraju se pitanja kako se fizički prostor transformira u simboličko mjesto, kako se prostor značenjski oblikuje, koji su procesi stvaranja mjesta i kakvog su značenja prijevori oko prostora» (2011:10). Prema istim autoricama, mjesta su «politizirane, kulturno-relativne, povijesno-specifične, lokalne i mnogobrojne konstrukcije.» (Čapo i Gulin Zrnić, 2011:10). Mjesto na kojem se nalazila zagrebačka sinagoga do danas nije popunjeno novim arhitektonskim zdanjem, unatoč tomu što su nastojanja da se to učini postojala. Tomu se ispriječio niz faktora. Kao otuđena imovina, mjesto je vraćeno Židovima u Zagrebu tek na

prijelazu u 21. stoljeće, no u Zagrebu postoje dvije zajednice te obje polažu pravo na parcelu u Praškoj ulici 7. Zajednice nisu imale istu ideju kako pristupiti prostoru. Također, broj Židova u Zagrebu nije velik, stoga je ulaganje i financijska isplativost bilo kakvog sadržaja na mjestu nekadašnje sinagoge upitna, dok sadržaj koji ne bi iziskivao velika ulaganja nakon izgradnje – kakav bi bio spomenik – nisu običaj u židovstvu. Zbog navedenog, mjesto zagrebačke sinagoge ostalo je praznina u prostoru. Zato to mjesto ima posebno značenje za židovsku zajednicu, ali i Zagrepčane općenito, i postaje primjer razlike između društvene proizvodnje mjesta i društvenog oblikovanja istog.

«Društvena proizvodnja prostora uključuje sve one faktore – društvene, gospodarske, ideološke i tehnološke – čija je namjera fizičko stvaranje materijalnog okruženja (...) Termin društveno oblikovanje onda može biti odgovarajuće primijenjen za fenomenološko i simboličko iskustvo prostora koje se posreduje društvenim procesima kao što su razmjena, sukob i kontrola. Dakle, društveno oblikovanje prostora jest stvarna transformacija prostora – ljudskim društvenim razmjenama, sjećanjima, predodžbama i svakodnevnim korištenjem materijalnog okruženja – u prizore i radnje koji nose simboličko značenje.» (Low, 2006:92).

Pogledamo li danas broj 7 u Praškoj ulici, vidjet ćemo parkiralište. Pogledamo li bolje ili čak zastanemo, na zgradi koja označava jedan od rubova te parcele možemo vidjeti spomen ploču sinagogi, jedinu vizualnu reprezentaciju sinagoge ondje danas. Već u samome prostoru ćemo tako možda biti u stanju osvijestiti njegovu dvojnost i puninu značenja za određene građane. Za one građane koji su dijelom jedne od židovskih zajednica, ovo naizgled obično parkiralište tako je mjesto sjećanja. *Lieux de Memoire*, ili mjesta sjećanja «ponajprije su ostatci, ultimativni oblik u kojem preživljava komemorativna svijest u povijesti koja sjećanje treba jer ga se odrekla.» (Nora, 2007:143). Pierre Nora smatra da su mjesta pamćenja posljedica sve veće težnje prema arhiviranju, odnosno takozvanog arhivskog pamćenja. Pamćenje stavlja nasuprot povijesti, gdje se pamćenje «ukorjenjuje u konkretnom, u prostoru, u gesti, slici i objektu» (Nora, 2007:138), te ga smatra apsolutnim, dok «povijest poznaje samo ono relativno» i «pripada svakome i nikome, što joj daje univerzalnu namjenu.» (Nora, 2007:138). Tako je za Nora «istina svih mjesta pamćenja: bez komemorativnog bdjenja povijest bi ih brzo pomela.» (Nora, 2007:144). Međutim, «mjesta sjećanja su igra povijesti i sjećanja, interakcija tih dvaju čimbenika koja okončava njihovu međusobnom naddeterminacijom.» (Nora, 2007:157). Zato:

«ako je točno da je temeljni *raison d'être* mjesta sjećanja da zaustave vrijeme i zaborav, fiksiraju stanje stvari, obesmrte smrt i materijaliziraju nematerijalno (na isti je način zlato sjećanje novca), da zahvate što je moguće više značenja u što manje znakova, jednako je tako jasno da mjesta sjećanja žive od njihove sposobnosti za metamorfozu, za neprekidno oživljavanje starih i generiranje novih značenja u uvijek novim i nepredvidljivim vezama, i upravo ih to čini tako uzbudljivim.» (Nora, 2007:157).

Kroz postavljanje spomen ploče i planove o gradnji novoga židovskog sadržaja baš na tom mjestu (o čemu će riječi biti kasnije), Židovi u Zagrebu te zainteresirani građani Zagreba to pretvaraju u mjesto pamćenja. U radu ću dalje na konkretnim primjerima umjetničkih praksi te zagrebačkih Židova pokazati kako sjećanje na ovu sinagogu živi.

Kratka povijest

Sa željom da u ovom tekstu bude što jasniji značaj sinagoge u Praškoj ulici prije Drugog svjetskog rata, a posljedično i značaj njenog uništenja, kratko ću se osvrnuti na razdoblje njenog postojanja kako ga bilježe povjesničari. U Zagrebu su «prije Drugog svjetskog rata djelovale tri židovske općine: Jevrejska vjeroispovijedna općina u Zagrebu, sa sjedištem u Palmotićevoj 16, koja je bila aškenaska neološka općina s 8000 članova; sefardska u Karadžićevoj 3 s 800 članova te aškenaska ortodoksna, u Dugoj ulici 32, sa 160 članova.» (Brandl, 2017:94). Sve osim Židovske općine Zagreb u Palmotićevoj ulici nestale su, a i današnji je ŽOZ preživio sa značajno smanjenim brojem članova. Kao što je spomenuto

ranije, Židovi su «prije Drugog svjetskog rata bili prilično akulturirani, a u religijskom smislu uglavnom neolozi. Ekonomski i demografski klimaks hrvatska židovska zajednica doživljava u razdoblju između dva svjetska rata.» (Brandl, 2015:170). Valja istaknuti kako termini koji se ovdje spominju označavaju nekoliko razina pripadnosti u judaizmu. Aškenazi i Sefardi nazivi su koji označavaju uglavnom geografsko podrijetlo iz zemalja njemačkog govornog područja ili iz zemalja španjolske krune nakon njihovog protjerivanja iz istih 1492. godine, a koje je uvjetovalo i određene kulturne razlike poput potrebe drugog jezika i sl. Ortodoksi i neolozi termini su koji označavaju različite religijske struje unutar židovstva te su razlike između ovih religijskih struja brojne, ali važno je primijetiti kako one uvjetuju određene razlike u bogoslužju zbog čega se obično grade odvojene sinagoge, iako to nije bio slučaj u Zagrebu. U razdoblju se nakon Drugog svjetskog rata «ističe Zagreb kao centar» (Brandl, 2015:170), a to ostaje i do danas jer u njemu živi najveći postotak Židova u Hrvatskoj. O brojnosti, ali i imučnosti predratne zajednice svjedočila je i sinagoga u Praškoj.

Sinagoga u Praškoj ulici 7 građena je otprilike tri godine. Njena izgradnja započela je 1866. godine, a «službeno je otvorena 26. rujna 1867. godine.» (Knežević, 2001:42). Glavni arhitekt bio je Franjo Klein, poznat upravo kao projektant sinagoga, te je zagrebačku sinagogu zamislio po uzoru na bečku. Sinagoga je pripadala neološkoj ili reformiranoj zajednici zbog čega je njen interijer bazilikalni, odnosno nalik crkvi u svojem rasporedu, a u sinagogi su se nalazile i orgulje. Kako je spomenuto ranije, u Zagrebu su postojale i druge zajednice koje, zbog razlika koje među njima postoje, često imaju odvojene sinagoge. Međutim, neološka zajednica u Zagrebu bila je najveća i najimućnija, stoga su njeni pripadnici uspješno izgradili sinagogu u koju se s vremenom preselila služba svih zajednica. Sinagoga je doživjela sudbinu sličnu ostalim židovskim građevinama kada je «na vrhuncu Holokausta, tijekom Nezavisne Države Hrvatske i ustaškog terora, sinagoga srušena odlukom zagrebačkog gradonačelnika, prividno jer se nije uklapala u urbanistički plan grada.» (Knežević, 2001:46). Rušenje je trajalo do 1942. godine nakon čega u Praškoj ulici sve do danas ostaje prazan prostor na mjestu gdje se ona nalazila. Rušenje sinagoge tijekom Holokausta nije svojstveno samo gradu Zagrebu, pa čak ni samo ustaškom režimu; otuđivanje i uništavanje židovske imovine bilo je uobičajeno tijekom Drugog svjetskog rata u državama koje su prihvatile zakone Trećeg Reicha. To je vrijeme koje je obilježilo sve židovske zajednice koje su preživjele te ratne godine, posebno tim što su ih uglavnom jedva preživjele te su nastavile postojati u znatno smanjenom broju.

Umjetnik i sinagoga

Antonio Grgić, po primarnoj vokaciji arhitekt, ali i slobodni umjetnik, prije više godina osmislio je projekt Sjene. U sklopu projekta, Grgić se bavi performansima i urbanim intervencijama iscertavanja sjena srušenih spomenika. Iz ove se ideja rodila i ideja o iscertavanju sjene srušene sinagoge u Praškoj ulici. Za razliku od performansa u sklopu projekta Sjene, ova sjena nije iscertana. Antonio Grgić, na društvenoj mreži Facebook 12. listopada 2016. godine, organizirao je događaj iscertavanja sjene spomenika. Kako mi je Grgić objasnio, plan je bio:

«U Praškoj ulici, na parteru ispred mjesta gdje je stajala sinagoga crnom bojom bio je plan obojati sjenu srušene sinagoge kao da je zgrada još uvijek tu i da baca sjenu na Prašku ulicu. Sjena srušene sinagoge prolazit će preko same Praške ulice, pješačkog pločnika i tramvajskih pruga. Tako bi prolaznici, kako pješaci tako i putnici u tramvaju, svakodnevno prolazili kroz sjenu - ulazili bi u sjenu i izlazili iz nje. Stvarao bi se jedan začudan osjećaj prolaska kroz nešto nevidljivo, a ipak stalno prisutno.» (A. Grgić, e-mail, 5. 11. 2017.).

Ovaj performans nije zamislio kao individualan.

«Bitna je uloga umjetnika u tom radu, ona nestaje. Naime, ideja je da tu sjenu srušene sinagoge nacrtaju sami građani. Tako dolazi do simboličke katarze u društvu; vraća se simbolički dug u isto vrijeme

gradeći novu sinagogu kroz iscrtavanje sjene stare sinagoge, prizivajući njeno neprekinuto postojanje, njenu prisutnost.» (A. Grgić, intervju, 10. 11. 2017.).

Kada smo razgovarali o ideji da građani iscrtavaju spomenik, objasnio mi je kako smatra da se radi o dugu Zagrepčana prema zajednici koja je bila dio grada, a zatim je tragično nestala. Smatra da «mi kao Zagrepčani, na nama je reći da želimo napraviti spomenik Židovima.» (A. Grgić, intervju, 10. 11. 2017.). Međutim, samo iscrtavanje nije se dogodilo. To je umjetnik objasnio rekavši kako je bilo «snažnih glasova protiv, između ostalog iz židovske zajednice». Iako je objasnio kako mu je žao što do realizacije nije došlo, nije isključio mogućnost da se sjena u nekom trenutku ipak iscrta. Njegova ideja bila je donijeti svojevrsan mir, i to posebno u vrijeme u koje je «pala Karamarkova vlada» te je smatrao to «političkim činom.» (A. Grgić, intervju, 10. 11. 2017.), jer umjetnosti pridaje i političku ulogu. Usporedio je ovakvu umjetničku intervenciju s medicinskom, pri čemu je nužno ne nanijeti daljnju štetu. Međutim, smatra da je određeni cilj već bio postignut. «Ali dok Zagrepčani kažu: 'Mi smo spremni.', kad se preko Facebooka javi nekoliko stotina ljudi, to je već spomenik. To je spomenik u pravom smislu riječi.» (A. Grgić, intervju, 10. 11. 2017.).

Grgićeva ideja uklapa se u ono što Karen Till zove «umjetničke i aktivističke prostorno fokusirane umjetničke prakse.» (2008:101). Prema njenom mišljenju umjetnički i aktivistički radovi o sjećanju imaju mnogo za ponuditi rastućem polju studija sjećanja «izazivanjem ontoloških pretpostavki (...) uključujući razumijevanje mjesta, društvenog i tjelesnog sjećanja, i uloge prostora u sjećanju.» (Till, 2008:101).

Na tragu ideje mjesta pamćenja Pierre Nora, ovakvim se praksama mjesto pretvara ne samo u mjesto umjetničke intervencije, već se stvara i tjelesno sjećanje vezano za iscrtavanje sjene. U ovakvom se performansu očituje kako se «umjetničke prakse također pouzdaju u otjelovljene susrete sa svakodnevnim kako bi istraživali odnose i znanje koje nije lako zahvatiti jezikom.» (Till, 2008:106).

Ono što je dodatno bitno naglasiti u slučaju umjetnika jest da Antonio Grgić sam nema veze sa židovskom zajednicom. Osim što je sam naglasio kako kao nežidov smatra da postoji simbolički dug Zagrepčana prema Židovima stradalima u Drugom svjetskom ratu, smatram da je njegova mogućnost da to izrazi povezana s društvenim sjećanjem na sinagogu i događaje zbog kojih je nema. Društveno je sjećanje u ovom slučaju «povijesni proizvod kulturalnih mnemotehnika i mnemotehnologija, od komemorativnih rituala do historiografije, kroz koje se dijeljene slike prošlosti aktivno stvaraju i cirkuliraju.» (Rigney, 2004:365). Kroz ovakav se umjetnički performans, bio on održan ili ne, dodatno stvara i obnavlja sjećanje na sinagogu te se to sjećanje prenosi. Iako Rigney u svojem tekstu primarno govori o tekstovima kao (prenosivim) spomenicima, ideja se može primijeniti i na spomenik koji je iscrtana sjena, koji nije vječan spomenik i koji nastaje u performansu. «Spomenik je sredstvo kojim mislimo o događaju» jer se «predmeti ne sjećaju, samo ljudi i društva to mogu» (Simpson i de Alwis, 2008:7), ali upravo tako sredstva, u ovom slučaju spomenik, «odražavaju brige onih koji ih postavljaju, i onih koji kontroliraju javne aktivnosti koje ih okružuju.» (Simpson i de Alwis, 2008:7). Tako, «javni činovi sjećanja jednako su o stvaranju budućnosti kao što su o prisjećanju prošlosti.» (Rigney, 2012:251).

Kao što je Antonio Grgić i sam rekao:

«Što osjećaju ljudi koji iscrtavaju taj spomenik? To je teško reći, to je od slučaja do slučaja. Netko tko ima obitelj koja je stradala osjeća sasvim jednu drugu stvar od mene, čija je obitelj isto stradala ali nije bila židovska. Jednostavno mislim da bi se dogodila jedna razina katarze. Katarzično zatvaranje te traume, u tom bloku, to je baš indikativno, prevedeno na latinskom *lacuna*; truma je još uvijek otvorena, još uvijek je prisutna. I to zatvaranje, stavljanje točke na i, koliko se može, naravno, ali postizanje unutrašnjeg duhovnog mira, bez obzira jesi li pripadnik ili ne. Meni je ključno da, kao što ljudi žude, mi svi imamo svoje žudnje, (...) ali i prostor žudi. I taj prostor, recimo, Praške ulice žudi da se stvar završi. Znači, s tom sjenom bi se stvari, ne bi se naravno do kraja završile, ali bi došlo do onoga kaj vele Amerikanci *closure*, zatvorili bi neku emotivnu priču.» (A. Grgić, intervju, 10. 11. 2017.).

Zajednice i sinagoga

Među Židovima u Zagrebu, sinagoga koja je postojala u Praškoj ulici dobro je poznata. Međutim, ne sjećaju je se svi na isti način. U Zagrebu danas postoje dvije židovske zajednice, Židovska općina Zagreb i Židovska vjerska zajednica «Bet Izrael», oformljena 2006. godine. U intervjuu s Kotelom DaDonom, rabinom zajednice «Bet Israel», rabin je istaknuo kako je sinagoga nešto čega se sjećaju svakodnevno. Njen nedostatak je za religiozne Židove primjetan svaki put kad mole jer znaju da su mogli moliti u zgradi sinagoge, što sada za zagrebačke Židove više nije opcija. Bet Israel obilježava obljetnicu izgradnje sinagoge. Za rabina, «sinagoga je centar. Ona je srce. Ona je centar života naše zajednice. Mi imamo kulturne događaje, umjetnička predavanja, ima svega, ali sinagoga je srce. I kad ti srce pukne, onda razumiješ. To se reflektira na mnogo stvari u našem svakodnevnom životu.» (K. DaDon, intervju, 13. 12. 2017.). Za njega je zato ponovna izgradnja sinagoge nešto što smatra nužnim i poželjnim, i to upravo na mjestu nekadašnje sinagoge. Također smatra kako bi tako bio vraćen mir onima koji su živjeli u doba NDH i holokausta u Zagrebu. «Mislio sam da je njima neka vrsta utjehe da će vidjeti da se ipak vratila tu sinagoga. Nešto što će njima dati mir prije smrti.» (K. DaDon, intervju, 13.12.2017.). Istaknuo je i kako na mjesto na kojem je sinagoga nekada stajala vode ljude koji dolaze u posjet Zagrebu iz Izraela ili Amerike, i kako odobrava postojanje spomen-ploče, jer to ostavlja prostora za daljnju izgradnju. Spomenik bi, po njegovom mišljenju, onemogućio daljnje korištenje parcele za novu sinagogu ili druge židovske sadržaje.

U Židovskoj općini Zagreb, rabin Luciano Prelević, smatra kako je «sjećanje više prisutno kod nežidova nego kod Židova. Jer mi živimo u sadašnjosti. Neki naši ljudi žive malo u prošlosti, ali većina ne.» (intervju, 27. 12. 2017.). Rabin Židovske općine Zagreb smatra kako je teško govoriti o kolektivnom sjećanju Židova na sinagogu, jer je teško uopće govoriti o Židovima na taj način. Nisu svi pripadnici strogo iste religijske struje u židovstvu, niti razmišljaju isto. Istaknuo je kako bi spominjanje sinagoge bilo većim dijelom vraćanje u prošlost. «Kada razmišljamo o gradnji sinagoge, mi to zovemo projekt sinagoga. Ne zapravo sinagoga. (...) To je ono što meni nedostaje, ta velika brojka, Židovi da budu nosioci kulture.» (L. M. Prelević, 27. 12. 2017.). Nestanak je sinagoge za njega bio isključivo nestanak zgrade, no nedostatak same zajednice je tragedija. Ono što je Prelević istaknuo jest da postoje planovi za izgradnju kulturnog centra. Međutim, uviđa problem u tom projektu jer smatra besmislenim izgradnju nečega što će dodatno oslabiti zajednicu, u ovom slučaju financijski. Potreba za velikom sinagogom kakva je u Praškoj bila ne postoji. Cijela židovska zajednica danas broji oko 1400 ljudi u Zagrebu, dok je sinagoga sama imala više sjedećih mjesta od toga. Smatra i da troškovi odražavanja neprofitnog prostora ne mogu pasti na zajednicu jer, u skladu s ranije spomenutim brojem članova, ne misli da je zajednica to u stanju financirati. Istovremeno, iskazuje nepovjerenje prema opciji državnog financiranja. Između ostaloga, Prelević ističe kako «sinagoga ne znači nikakvo sjećanje u tom kolektivnom smislu, niti mora biti, mnogo je više [značenja vezano uz izgradnju nove sinagoge] nežidovima jer smatraju da će tako vratiti dug, da znamo da je završen Drugi svjetski rat.» (intervju, 27. 12. 2017.). Osim toga, Prelević prenosi i kako židovstvo ne pamti na taj način.

«U židovstvu klasično nema spomenika, to je više ustupak Zapadu koji se radi. Čak je i Jom ha-Šoa ustupak zapadnom načinu razmišljanja ili danu komemoracije. Židovstvu komemoracija nije nešto pasivno nego aktivno. Znači nekakve stvari koje mijenjaju svijest ljudi, koje utječu na ljudski život, a ne samo, danas je dan, kažemo kadiš i to je to. (...) Sasvim je drugačiji koncept sjećanja.» (L. M. Prelević, intervju, 27. 12. 2017.).

Osim Prelevića, u Židovskoj općini sam dobila i iskaz članice Bibe, koja se prisjetila kako je njen djed pričao o sinagogi koja je bila prepuna za blagdane. Drugi član, Saša, koji se u ŽOZ-u zatekao tijekom intervjuja, složio s rabinom Prelevićem kako mu zgrada ne znači baš ništa. Vraćanje bi zgrade za njega bilo besmisleno, jer vraćanje bi imalo smisla samo kada bi se mogla vratiti obitelj, njegova ili neka druga stradala. Hana je bila mišljenja kako je sjećanje na sinagogu «podsjetnik na veliku zajednicu koje danas nema» (privatna komunikacija, 4. 1. 2018.), a istaknula je i mogući obrazovni aspekt. Prisutnost Židova u Zagrebu bila bi vidljiva, smatra kazivačica, jer:

«Pola ljudi ni ne zna što je sinagoga, a da svaki dan prođu pored nje, dijete bi pitalo: 'E, mama, šta je ovo?', ili moj dečko da prođe pored sinagoge ne bi me nekidan pitao za arapsko pismo: 'Je l' to hebrejski?' Imali bismo malo obrazovanije ljude, ta zgrada ima svoju neku priču koja je dio opće kulture, i hrvatske kulture.» (Hana, privatna komunikacija 4. 1. 2018.).

Smatra da je «bez nje nešto prazno. Da je nikad nije bilo, nikome niš', al' sad imaš rupu u znanju i rupu u sjećanju, jer nije obilježeno i nestaje i gubi se.» (Hana, privatna komunikacija 4. 1. 2018.).

U ovim se iskazima očituje heterogenost stava Židova u Zagrebu prema samomu mjestu. Zajednice čije sam pripadnike intervjuirala zastupaju drugačije stavove prema tomu kako bi se trebalo obilježiti prostor i na koji bi se način trebalo prostor dalje koristiti te se ta razlika može iščitati iz njihovih iskaza. Međutim, smatram da je kod svih prisutno znanje o sinagogi i potreba da se mjesto koje je danas (gotovo) prazno popuni na neki način, posebno sadržajem koji bi bio židovski, ako ne nužno i vjerski u karakteru. Vizualnim prikazima sinagoge – slikama, maketama, fotografijama – u Bet Israelu i ŽOZ-u sjećanje na sinagogu prenosi se i održava, a planovi da se u prostor, makar simbolički sinagoga vrati, prisutni su kod svih kazivača.

Zaključak

U ovom radu kratko sam se osvrnula na povijest zagrebačke sinagoge i njen značaj prije Drugog svjetskog rata te, posljedično, značaj njenog uništenja. Uništenje zagrebačke sinagoge dogodilo se u vrijeme kad je zbog progona Židova u NDH došlo do nestanka, odnosno genocida, nad velikim dijelom zajednice. Uništenje ovakvog simbola zajednice doprinijelo je njenoj nevidljivosti tijekom i nakon Drugog svjetskog rata. Ta nevidljivost postoji sve do danas, te je zbog toga sinagoga prisutna u sjećanju zajednice. U tome sjećanju odražava se heterogenost zajednice koja je preostala i koja danas živi u Zagrebu. Praznina u Praškoj ulici nešto je što svi moji kazivači osjećaju i zbog čega osjećaju potrebu popuniti prostor, iako o sadržaju imaju različite ideje.

I oni koji nisu pripadnici zajednice osjećaju potrebu na neki način obilježiti prazninu. Žudnju prostora koju je opisao Antonio Grgić htio je popuniti iscrtavanjem sjene sinagoge, umjetničkim performansom koji se nije imao prilike dogoditi. Međutim, već virtualni odaziv na događaj i njegov brzi odjek umjetniku su pokazatelj želje da se spomenik sagradi, što je za Antonija Grgića već spomenik sam po sebi. Osim toga, takav primjer indicira da postoji sjećanje na sinagogu izvan same židovske zajednice te da se i kroz umjetničke prakse to sjećanje može prenositi, perpetuirati za nove generacije.

Kao otvoreni zaključak, navela bih da sjećanje na sinagogu još postoji. Ono je jako u krugu Židova u Zagrebu, a prisutno je i u društvenom sjećanju Zagrepčana. Iako je sjećanje prisutno u određenim krugovima i praznina u Praškoj ulici funkcionira kao mjesto pamćenja, ono je i teško uhvatljivo sjećanje. Prema mom mišljenju, opstanak tog sjećanja tako uvelike ovisi o daljnjim planovima s njenim nekadašnjim mjestom u Praškoj ulici, te će biti zanimljivo promatrati kako se sjećanje mijenja ako se prostor ispuni spomenikom kakav je predlagao Antonio Grgić ili popuni novim sadržajem koji žele židovske zajednice te kako će novi sadržaj i tip sadržaja utjecati na samo mjesto i daljnje prenošenje sjećanja.

Literatura

- Brandl, N. M. (2017.). Židovska topografija Zagreba kojeg više nema. *Historijski zbornik* 69 (1): 91-103.
- Brandl, N. M. (2015.). Židovski identitet/i u Hrvatskoj nakon Drugog svjetskog rata: kratki pregled. U: Dobrovšak, Lj., Žebec Šilj, I. (ur.), *Nacionalne manjine u Hrvatskoj i Hrvati kao manjina* (str.167-194). Zagreb: Institut Ivo Pilar.
- Čapo, J., Valentina G. Z., ur. (2011.) *Mjesto, nemjesto*. Zagreb-Ljubljana: Institut za etnologiju i folkloristiku - Inštitut za antropološke in prostorske študije.
- Knežević, S. (1999.). Zagrebačka sinagoga. *Radovi instituta za povijest umjetnosti* (23): 121-148.
- Low, S. M., ur. (2006.). *Promišljanje grada*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Nora, P. (2007.). Između sjećanja i povijesti. *Diskrepancija: studentski časopis za društveno humanističke teme*, 8 (12): 135-165.
- Rigney, A. (2012). Reconciliation and Remembering: (how) does it work?. *Memory Studies*, 5 (3): 251-258.
- Rigney, A. (2004). Portable Monuments: Literature, Cultural Memory and the Case of Jeanie Deans. *Poetics Today*, 25 (2): 361-396.
- Simpson, E., Malathi D. A. (2008). Remembering natural disaster. Politics and culture of memorials in Gujarat and Sri Lanka. *Anthropology Today*, 24 (4): 6-12.

KAZIVAČI

- BIBA. (2017., 27.12.). Snimljeni intervju proveden u svrhu istraživanja.
- DADON, K. (2017., 13.12.). Snimljeni intervju proveden u svrhu istraživanja.
- GRGIĆ, A. (2017., 10.11.). Snimljeni intervju proveden u svrhu istraživanja.
- HANA. (2018., 4.1.) Privatna komunikacija.
- PRELEVIĆ, L.M. (2017, 27.12.) Snimljeni intervju proveden u svrhu istraživanja.
- SAŠA. (2017., 27.12.) Snimljeni intervju proveden u svrhu istraživanja.